

Зміни у складі та соціальній структурі населення

• 1. Які демографічні зміни відбувалися в УРСР у післявоєнний період? 2. Визначте характерні риси соціальної структури українського суспільства в попередні часи. 3. Укажіть зміни в житті й побуті населення УРСР, що відбувалися в період післявоєнної відбудови. 4. Назвіть нові явища в соціальній сфері життя населення республіки періоду «відлиги». 5. За курсом географії пригадайте значення понять «демографічна політика», «демографічний вибух», «урбанізація», «міграція» та «мегаполіс».

1. Демографічні проблеми. Упродовж 30 років — від перепису 1959 р. до перепису 1989 р. — кількість населення України збільшилася із 42,3 млн до 51,7 млн осіб. За цим показником у період «застою» республіка посіла шосте місце в Європі після РРФСР, Німеччини, Італії, Великої Британії та Франції. Однак при цьому приріст населення в УРСР із року в рік суттєво зменшувався через переважаючу смертність над народжуваністю. Із 1980-х рр. природний приріст уже не забезпечував просте відтворення населення республіки. Унаслідок цього вперше реальною стала загроза депопуляції.

Темпи природного приросту населення в Україні в період «застою» порівняно з попередніми роками знизилися в 4 рази. За смертністю населення в цей час вона посіла третє місце серед радянських республік.

Процеси скорочення кількості населення дещо пом'якшували міграційні процеси. Україна стала однією з небагатьох республік СРСР, де кількість осіб, що переїздили сюди на постійне проживання, перевищувала кількість тих, хто з неї виїздив назавжди.

Депопуляція — вимирання населення певного регіону або країни, що відображається в переважанні показників смертності над показниками народжуваності.

Одним із наслідків цього процесу стало зменшення кількості українців у складі населення республіки. Так, із 1959 до 1989 р. частка українців зменшилася із 76,8 до 72,7 %, а частка росіян зросла із 16,7 до 22,1 %. Одночасно із цим постійно зменшувалася кількість єврейського населення, для якого влада СРСР під тиском країн Заходу дозволила еміграцію під приводом «возз'єднання сімей». Негативним явищем для населення тогочасної України стало скорочення в його складі частки сільських жителів. Небезпека цього процесу полягала перш за все в тому, що село завжди було головним осередком збереження українських традицій і джерелом відтворення людських ресурсів. Склад сільських родин у 1979 р. зрівнявся з міським — три особи на родину. У свою чергу, у містах через складні житлові умови, низький рівень охорони дитинства й високий рівень зайнятості жінок у виробничій сфері (працювало в середньому дев'ять із десяти жінок) народжуваність також стала низькою.

Природний приріст населення УРСР у 1959—1989 рр. (тис. осіб)

Роки	Загальний приріст	Приріст за національностями			
		українців	росіян	євреїв	інших
1959—1970	5258	3126	2035	-63	160
1971—1979	2248	1205	1117	-148	74
1980—1989	1862	930	884	-147	195
Усього за 30 років	9368	5261	4036	-358	429

1. Обговоріть у парах. Які зміни відбувалися в прирості населення республіки в зазначений період? 2. Як змінювався національний склад населення тогочасної України?

Зміни в національному складі населення республіки періоду «застою» створили сприятливі умови для розгортання зросійщення. Зокрема, російська мова майже витіснила з повсякденного спілкування українську в південних та східних областях республіки. Однак за даними переписів жителі цих областей називали себе українцями, незважаючи на те, що користувалися російською мовою в побуті.

2. Зміни в соціальній структурі. Соціальна структура тогочасного суспільства УРСР також відображала кризовий стан радянської моделі. Привілейоване становище належало групі керівних працівників різних рівнів, або партійній (партійно-державній) номенклатурі. Порівняно з довоєнним періодом її кількість зросла вдвічі й досягла 6 %.

У період «застою» в республіці спостерігалось зростання кількості робітників у промисловості. Обумовлено це було перш за все прискореним розвитком галузей промисловості та фактичною неможливістю здійснення інтенсифікації виробничого процесу в умовах командно-адміністративної моделі. Так, у 1965 р. кількість робітників у промисловості становила половину від усієї кількості тих, хто працював у господарстві, а на 1985 р. цей показник збільшився до 60 %. При цьому в 1980-х рр. спостерігався дефіцит робочих рук у зв'язку з вичерпанням трудових ресурсів. В Україні в цей період ручну працю використовували набагато більше, ніж у провідних країнах Заходу. Так, вручну працювали близько 40 % промислових і до 60 % будівельних робітників.

Партійна (партійно-державна) номенклатура — привілейована правляча верства, еліта, «політичний клас», відносно замкнута соціальна група в країнах соціалістичного суспільства. У науковий обіг цей термін запровадив югославський політичний діяч, письменник і дисидент М. Джилас.

Більшість робітників промисловості України, як і раніше, працювала в галузях групи «А». Серед них переважали підприємства військово-промислового комплексу й ті, що забезпечували його всім необхідним. Галузі групи «Б» залишалися малорозвиненими, тут було зайнято менше працездатного населення, і їхньої продукції не вистачало.

За роки «застою» в республіці, як уже зазначалося, суттєвих змін зазнало співвідношення між сільським і міським населенням. Так, кількість сільського населення з 1960 до 1985 р. скоротилася з 22,6 до 17,6 млн осіб, а кількість жителів міст збільшилася з 19,9 до 33,2 млн осіб. Оскільки села залишала переважно молодь,

тут спостерігалось старіння населення. Якщо в 1960 р. селянство становило половину населення республіки, то в 1985 р. — лише третину. У поєднанні з екстенсивними методами господарювання колгоспів і радгоспів це загострило проблему нестачі трудових ресурсів в аграрному секторі. Збирати врожай до села в примусовому порядку направляли жителів міст — переважно службовців та інтелігенцію. Продуктивність праці в сільському господарстві в ці роки майже не збільшилася. У результаті цього українське селянство, тобто третина населення, було не здатне повністю забезпечити продовольством решту населення (дві третини), яке жило в містах України.

Відповідно до уявлень комуністичної ідеології про структуру суспільства, про шарком між «свідомим» робітництвом і селянством була інтелігенція. Їй відводилася підлегла роль у системі суспільних відносин. У добу «застою» в Україні в середовищі інтелігенції значного поширення набуло опозиційне ставлення до радянської дійсності.

3. Здобутки і проблеми розвитку соціальної сфери. Протягом 1965—1985 рр. національний дохід у республіці збільшився в 2,5 рази й досяг 96,6 млрд руб. Із цієї суми 80 % використовувалося на задоволення матеріальних потреб трудящих через суспільні фонди споживання, видатки на спорудження й утримання житла, лікарень, навчальних, спортивних, культурних закладів тощо. За рахунок суспільних фондів виплачувалися стипендії учням технікумів і студентам вищих навчальних закладів, фінансувалися пільги різним категоріям населення. Лише за 1968—1985 рр. сума цих виплат із суспільних фондів збільшилася в Україні майже в 5 разів.

Згорання економічної реформи 1965 р. і подальше падіння темпів виробництва обумовили зменшення національного доходу. У результаті цього можливості для спрямування коштів на задоволення матеріальних потреб погіршилися. Радянське керівництво почало використовувати для закупівлі товарів народного споживання та продуктів харчування так звані «нафтодолари» — прибутки, отримані від продажу за кордон природного газу та нафти. Однак такий крок не вирішував існуючих економічних проблем, а сприяв їх накопиченню й ускладненню.

У роки «застою» в республіці відбувалося підвищення заробітної плати різних категорій населення. У середині 1960-х рр. було збільшено посадові оклади працівників охорони здоров'я, народної освіти, житлово-комунального господарства, торгівлі й громадського харчування. У 1972 р. на 20—30 % було підвищено заробітну плату працівникам дитячих дошкільних установ, учителям, лікарям та стипендії студентам. Було збільшено мінімальну заробітну плату із 40—50 руб. у 1965 р. до 70 руб. у 1977 р., скасовано стягнення з неї податків. Середньомісячна заробітна плата робітників і службовців зросла із 78 руб. у 1960 р. до 155 руб. у 1980 р.

Негативним явищем в оплаті праці з кінця 1960-х рр. стало посилення так званої «зрівнялівки». У результаті цього в 1985 р. різниця в заробітній платі робітників та інженерно-технічних працівників у промисловості республіки становила близько 10 %, а в деяких галузях робітники в середньому отримували навіть більше. Незначною стала також різниця в оплаті праці високо- та малокваліфікованих робітників. Усе це негативно впливало на матеріальну зацікавленість працівників результатами своєї праці, перешкоджало професійному зростанню.

Із 1983 р. дещо збільшилися надбавки до пенсій за безперервний стаж роботи на одному підприємстві та за віком. Однак розміри пенсій більшості людей були недостатні для нормального існування, і фактично пенсіонери перебували за межею бідності.

Певні зміни на краще відбулися в оплаті праці колгоспників. У 1966 р. всі колективні господарства перевели на гарантовану грошову оплату. Середньомісячна оплата праці протягом 1965—1985 рр. у колгоспах республіки зросла до 134 руб., або у 2,7 разу, у радгоспах — до 163 руб., або у 2,3 разу. Унаслідок цього розрив в оплаті праці селянства і робітництва скоротився до 20—46 %. Реальні доходи селянства перевищували ті, які на той час мали робітники і службовці, але погані побутові умови й важка фізична праця спричиняли відплив населення із села.

«Що з того, що ми з тобою на різних дошках, усе одно зарплати однакові!».
Карикатура. 1984 р. Художник В. Добровольський

Яке явище в оплаті праці в цей період відображає карикатура? Як воно впливало на матеріальну зацікавленість людей у результатах своєї праці?

Незважаючи на заходи зі збільшення оплати праці, за цим показником та його часткою в національному доході Україна, як й інші радянські республіки, суттєво поступалася тогочасним країнам Заходу, де панувала ринкова економіка. За показниками рівня життя СРСР належав до слаборозвинених країн світу. Такі «переваги» «найбільш прогресивного в історії людства соціалістичного ладу» ретельно приховували від радянських громадян.

У роки «застою» в Україні зберігалися високі темпи житлового будівництва. Протягом 1965—1985 рр. у республіці було збудовано 7,3 млн нових квартир. У Києві, Харкові, Дніпропетровську, Вінниці, Львові та інших містах з'явилися нові житлові мікрорайони з кварталами багатоповерхових будинків і відповідною інфраструктурою. У цей період в Україні виникли нові міста — Українка, Вільногірськ, Нововолинськ, Світловодськ, Придніпровськ тощо.

Новим явищем у житловому будівництві стала поява житлових кооперативів, що будували житло коштами громадян, які до них належали. Із 1965 р. в республіці було розпочато реалізацію програм зі створення експериментально-показових сіл, що поєднували здобутки тогочасної архітектури з народними традиціями. У 1966—1975 рр. в Україні з'явилося близько 44 таких населених пунктів. У 1970 р. керівництво республіки оголосило про початок реалізації програм із реконструкції старих сіл. Заходи, здійснені в межах цих програм, загалом позитивно вплинули на благоустрій українського села.

Разом із тим для успішного розв'язання житлової проблеми держава не мала відповідних ресурсів: на початку 1980-х рр. кожна п'ята міська сім'я стояла в черзі на поліпшення житлових умов. Проявом кризових явищ у житловому будівництві, як і в інших сферах господарства республіки, ставало постійне, від п'ятирічки до п'ятирічки,

зниження обсягів уведення в експлуатацію житла. Так, якщо в 1966—1970 рр. в Україні житлові умови поліпшили 8,9 млн осіб, то в 1981—1985 рр. — 7,7 млн осіб. При цьому чимало невдоволення викликали як система розподілу нового безкоштовного житла, що порушувала принципи соціальної справедливості, так і якість новобудов, переїзд до яких найчастіше відкладали, поки не усунуть усі недоліки.

4. Зміни у сферах охорони здоров'я, торгівлі й побутового обслуговування населення. Стан медичного обслуговування в цей період в Україні був неоднозначним. Досить значні кошти держава виділяла на будівництво поліклінік, лікарень тощо. У республіці діяли 15 вищих і десятки середніх спеціальних медичних навчальних закладів. Завдяки цьому лише в 1960—1975 рр. кількість медичних працівників в Україні збільшилася приблизно в 1,5 разу, унаслідок чого на кожні 300 жителів республіки припадали один лікар і три медсестри.

Компартійні ідеологи республіки, як і СРСР загалом, постійно наголошували, що за кількістю медичного персоналу й лікарняних ліжок країна посідає перше місце у світі. Однак при цьому не згадували про фінансування медицини за залишковим принципом та її низьку порівняно з країнами Заходу технічну оснащеність. На підготовку лікаря в СРСР витрачали в 10 разів менше коштів, ніж у країнах Заходу. Влада усвідомлювала, що кваліфікація значної частини медичних працівників далеко не найвища, а лікарняні установи не мають новітньої апаратури й препаратів. Через це набула поширення система закритих для населення відомчих медичних установ для партійних працівників, де якість послуг була набагато вищою.

Через кризові явища в економіці виникала невідповідність між надходженнями до державного бюджету й видатками. Долаючи її, держава час від часу випускала в обіг нові, не забезпечені товарною масою гроші. Протягом 1971 —1985 рр. кількість грошей в обігу збільшилася в 3,1 разу, а виробництво товарів народного споживання — у 2 рази. Через те, що на руках у населення були гроші, а товарів не вистачало, в Україні, як і в інших радянських республіках, виникло таке явище, як дефіцит.

Характерною рисою повсякденного життя населення України періоду «застою» стали пошуки необхідних товарів, чутки про те, коли вони з'являться в продажу, і довгі черги за очікуваним «дефіцитом».

У радянському суспільстві сформувалося уявлення про престижні й непрестижні професії. До перших належали ті, що стосувалися виробництва й розподілу дефіцитних товарів, а також ті, хто мав право їх отримувати. До них належали партійно-державні керівники різних рівнів (партійна номенклатура).

Поряд із проблемами у сфері торгівлі були й здобутки. Зокрема, з'явилися нові, більш досконалі форми торгівлі — універмаги, магазини самообслуговування, виїзна торгівля тощо. Так, регулярним стало обслуговування працівниками торгівлі селянства під час польових робіт.

***Дефіцит (товарний)* — перевищення сукупного попиту над сукупною пропозицією.**

Незважаючи на проблему дефіциту, населення республіки в цей період усе більше використовувало побутову техніку: пральні машини, пылесоси, холодильники, радіоприймачі, магнітофони, телевізори тощо. Люди часто нарікали не лише на нестачу дефіцитної продукції, а й на низьку якість вітчизняних товарів, їхній малопривабливий вигляд тощо. До цього додавалося незначне, але постійне зростання роздрібних цін на товари народного споживання.

Загалом у 1975—1985 рр. темпи зростання реальних доходів населення порівняно з попереднім десятиліттям знизилися на 10 %.

У сфері побутового обслуговування в цей період набували популярності різноманітні підприємства з надання послуг населенню — побутові комбінати, фірми побутових послуг, будинки побуту тощо. Так, однією з перших у СРСР стала фірма побутових послуг «Світанок» у Києві, яка надавала послуги населенню з вивчення іноземних мов, навчання музики, машинопису, перекладу, догляду за хворими і дітьми, ремонту квартир тощо. Так, якщо в 1960-х рр. населенню України, за офіційними даними, надавалося 60—80 видів послуг, то на 1975 р. їхня кількість перевищила 600 видів.

Партійна номенклатура тогочасної України, як і СРСР загалом, через неможливість у межах радянського ладу забезпечити високий рівень життя громадян забезпечувала його для себе шляхом системи привілеїв.

Для неї у кращих районах міст споруджували спеціальні будинки. Існувала мережа закритих магазинів, де за нижчими, ніж роздрібні, державними цінами номенклатурні працівники отримували імпортовані товари і побутову техніку, продукти харчування, виготовлені у спеццехах, овочі й фрукти, вирощені у спецгосподарствах без використання хімічних добрив. Виключно для них за кордоном дрібними партіями закуповували високоякісні товари.

Партійну номенклатуру обслуговували спеціальні медичні установи, оснащені новітнім імпортованим обладнанням та укомплектовані висококваліфікованим персоналом, який отримував вищу за середню медичних працівників зарплату. Усі ці медичні установи, а також будинки відпочинку, санаторії, пансіонати підпорядковувалися спеціальному четвертому управлінню Міністерства охорони здоров'я й мали окреме першочергове фінансування.

За вищою партійною номенклатурою закріплювалися сімейні дачі, автомобілі, обслуга, що перебували на утриманні держави. При цьому персонал та їхніх родичів ретельно перевіряли органи державної безпеки. За свою працю, що вважалася державною, вони отримували певні привілеї.

Для дітей партійної номенклатури існували окремі дитячі садки, школи, їм надавали можливість вступати фактично до будь-яких вищих навчальних закладів.

Існування численних привілеїв для партійної номенклатури не афішувалося в суспільстві, але було добре відоме всім громадянам. Одні це засуджували або потай висміювали, інші намагалися будь-що наблизитися до партійних «кормушок» і дещо покращити своє життя. Надзвичайно негативним чинником було також те, що партійна номенклатура фактично перебувала поза критикою й поза законом. Через це виникали сприятливі умови для зловживань службовим становищем, корупції, хабарництва тощо. Усе це призвело до того, що в період «застою» суспільство опинилося у стані глибокої моральної кризи, спричиненої розривом між гаслами партійної пропаганди та аморальністю, підлабузництвом, користолюбством, прихованим цинізмом і правовим нігілізмом у повсякденному житті.

Висновки. У період «застою» демографічна ситуація в Україні невпинно погіршувалася.

- Соціальну структуру тогочасної України характеризувало зростання кількості промислового робітництва і зменшення селянства.

- У соціальній сфері республіки накопичувалися проблеми, які унаочнювали нездатність радянської влади й створеної нею командно-адміністративної моделі розвитку економіки забезпечувати відповідний до викликів часу розвиток суспільства. Свідченням того, що партійно-державне керівництво країни усвідомлювало цей факт, стала створена система закритих медичних установ, магазинів, спецгосподарств тощо.

Запитання і завдання

- 1. Якою була кількість населення республіки в 1989 р.? 2. Що таке депопуляція? 3. Яку частину населення республіки становили селяни в 1985 р.? 4. Яку частину національного доходу України в цей період використовували на задоволення матеріальних потреб трудящих? 5. Якою була середньомісячна заробітна плата робітників та службовців республіки в 1980 р.? 6. У скільки разів у період «застою» збільшилася кількість грошей в обігу, а у скільки — товарів народного споживання?
- 7. Охарактеризуйте демографічні проблеми УРСР у період «застою». 8. Проаналізуйте зміни, що відбувалися в соціальній структурі тогочасної України. 9. Якими були основні здобутки й проблеми соціальної сфери розвитку республіки? 10. Які зміни відбувалися у сферах охорони здоров'я, торгівлі та побутового обслуговування?
- 11. Продовжте складання таблиці «Україна в період загострення кризи радянської системи (середина 1960 — початок 1980-х рр.)» (с. 88). 12. Обговоріть у малих групах. Про що свідчили етносоціальні зміни та життєвий рівень населення в УРСР доби «застою»? Обґрунтуйте свою відповідь.
- 13. Якими, на вашу думку, могли бути шляхи подолання розглянутих проблем розвитку етносоціальної сфери України в період «застою»? Обґрунтуйте свою відповідь.